

Texten ingår i:

Stig Linde (red.) &
Kerstin Svensson (red.)

Välfärdens aktörer

Utmaningar för människor,
professioner och organisationer

Sid. 181-212

DOI: [https://doi.org/10.37852/
oblu.118.162](https://doi.org/10.37852/oblu.118.162)

Denna text är licensierad under CC-BY, Erkännande. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>) Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men verkets upphovsperson måste anges.

ISBN: 978-91-7895-542-8

ISBN (elektroniskt): 978-91-7895-543-5

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.118>

© Författarna & Social Work Press 2021

Redaktörer: Stig Linde & Kerstin Svensson

Layout: Patrik Hekkala

Adress: Social Work Press, Box 23, 221 00 Lund

8. Handlingsutrymme i en professionell kontext

ANDERS JÖNSSON

Begreppet handlingsutrymme bör inte reduceras till en enkel uppsättning handlingsalternativ; handlingsutrymme är en aktivitet där socialsekreteraren är en aktiv part i användningen av sitt omdöme. Annars hade det inte krävts en utbildad socionom som fattar beslut enligt socialtjänstlagen, för även en robot eller algoritm kan instrueras till att följa regler.

Om flottymunken som metafor

Socialsekreterare beskrivs ofta ha någon form av handlingsutrymme. Det beskrivs som att en del av deras professionella arbete är att fatta beslut utifrån sin professionella kompetens (Freidson 2001), sin organisatoriska kontext (Evans 2013) samt utifrån rådande lagar och regler (Dworkin 1978). Flera forskare menar att ett kännetecken för professioner är att de har någon form av autonomi (Freidson 2001) eller handlingsutrymme (Evetts 2011) i sin yrkesutövning. Tidigare studier om handlingsutrymme har visat att socialsekreterare fattar vitt skilda beslut i liknande ärenden (se exempelvis Gustafsson, Hydén & Salonen 1993). Det tyder på att bistånd till stöd eller uppfyllande av medborgerliga rättigheter kan bero på hur socialsekreterarna använder detta handlingsutrymme (Goodin 1988).

Men hur kan vi förstå det handlingsutrymme som socialsekreterare har? Rättsfilosofen Ronald Dworkin menar att handlingsutrymme går att likna vid en flottymunk:

Handlingsutrymme, likt hålet i munken, existerar aldrig förutom som en yta som lämnas öppen genom att den omringas av restriktioner. Det är därigenom ett relativt koncept. (Dworkin 1978 s. 31, min översättning)

Vi kan ta med oss från denna liknelse eller metafor att handlingsutrymmet ständigt är beroende av någon form av restriktioner eller begränsningar för att existera. Precis som ett fysiskt utrymme, definieras handlingsutrymmet av sina gränser. Restriktionerna eller begränsningarna är för juridiska forskare, som Dworkin, ofta lagar, men behöver utifrån metaforen inte begränsas till detta.

Munkmetaforen ger begreppet handlingsutrymme åtminstone två skilda men interagerande beståndsdelar att förhålla sig till: dels har vi *brödet* som utgör de begränsningar som påverkar handlandet, dels har vi *hålet* som lämnar några (enstaka eller inga) möjliga handlingsalternativ. Jag använder ordet *begränsningar* för att syfta på de lagar, regler eller annat som utgör brödet; med detta menar jag inte att socialsekreteraren per automatik är begränsad i sitt handlande, utan snarare att det finns gränser som brödet utgör som socialsekreteraren måste förhålla sig till.

På engelska används oftast *discretion*, ett begrepp som betyder 'en frihet att agera utifrån ens omdöme'. Det finns i äldre svenska texter, då stavat *diskretion*, men betecknas nu som "ålderdomligt" (Svenska Akademien 2009). Professionsforskaren Anders Molander (2011) använder sig av begreppet *skön*, som betyder 'ungefärlig bedömning (i avsaknad av säkra data)' (Svenska Akademien 2009). *Discretion* och *skön* ringar in att det inte rör sig om en frihet att fatta *vilket beslut som helst* bland de möjliga, utan att det sker en bedömning av möjliga handlingsalternativ för att komma fram till vilket som är det "bästa" beslutet i någon mån. Alla handlingsalternativ som begränsningarna lämnar öppna är inte nödvändigtvis lika goda och leder inte till lika önskvärda resultat. I kapitlet använder jag begreppet *handlingsutrymme*, men menar inte med det att konceptet går att reducera till en lättförståelig uppsättning handlingsalternativ, utan snarare att det är en form av *discretion* eller *skön*. Handlingsutrymme är en aktivitet (kognitiv såväl som produktiv) där socialsekreteraren är en aktiv part i användningen av sitt omdöme.

Beslut om ekonomiskt bistånd

I kapitlet använder jag det sociala arbetet med att fatta beslut om ekonomiskt bistånd som exempel, och genom detta belyser jag olika aspekter av hur vi kan förstå handlingsutrymme. Samtidigt menar jag att

det perspektiv på handlingsutrymme som presenteras här går att använda för långt fler yrkesutövare inom flera discipliner.

En anledning till att just ekonomiskt bistånd är intressant att studera är att dessa socialsekreterare ofta har en relativt stor ärendemängd där de flesta klienter förväntar sig månatliga beslut om ekonomiskt bistånd. Det är beslut som oftast är utifrån socialtjänstlagen (SoL) 4 kap. 1 § och ska garantera den sökande en ”skälig levnadsnivå” (SFS 2001:453). Med detta menar jag absolut inte att vi kan reducera socialsekreterarna till att ”endast” vara handläggare, utan poängterar snarare att handläggning är en viktig del av deras arbete. Även inom ekonomiskt bistånd finns många beslut vid sidan om de formella besluten om bifall eller avslag, exempelvis om att inleda en utredning (SoL 11 kap. 1 §), om en klient ska ingå i arbetsförberedande insatser (se exempelvis Thorén 2008) eller vilket team inom ekonomiskt bistånd en klient ska tillhöra. Jag kommer dock i kapitlet att fokusera på de mer formella besluten om bifall eller avslag av ekonomiskt bistånd, de som meddelas genom en beslutstext och som kan överklagas (SoL 16 kap. 3 §). Att fatta de här besluten brukar även kallas myndighetsutövning.

De formella besluten om ekonomiskt bistånd, som socialsekreteraren fattar, måste för det mesta vara explicit motiverade, framför allt vid avslag (FL 32 §, SFS 2017:900). Detta medför att socialsekreteraren behöver skriva en beslutstext som motiverar varför beslutet fattas och på vilken grund det vilar. Beslutstexten är sedan den motivering som klienten läser och den som förvaltningsdomstol förhåller sig till vid ett överklagande. Beslutstexten finns sedan kvar inom organisationen, antingen i digital form eller som fysiskt dokument, och kollegor såväl som överordnade kan ta del av den om den upplevs som relevant för deras arbete.

Definitionen av handlingsutrymme

Dworkin (1963 s. 627 f.; 1978 s. 69 f.) har flera definitioner av när en person kan anses ha handlingsutrymme, varav åtminstone två är av stor betydelse för socialsekreterare inom ekonomiskt bistånd. Jag kommer här att redogöra för dem i tur och ordning.

Den första typen av handlingsutrymme som Dworkin tar upp rör när en situation är regelstyrd, men det är upp till den som fattar beslut att välja hur dessa regler tolkas eftersom de är vaga eller på andra sätt går att

tolka på flera sätt. Vi kan med andra ord säga att tolkningsutrymmet utgör en del av handlingsutrymmet (se även Wallander & Molander 2014). Detta exemplifierar Dworkin med att en sergeant ska välja ut sina fem mest erfarna soldater. Sergeanten får då handlingsutrymme eftersom erfarenhet kan mätas på många sätt och det är upp till hen att välja vilket sätt som passar bäst i situationen.

Anders Molander (2016 s. 26 f.) har ett liknande resonemang och använder sig av Toulmins argumentationsmodell för att redogöra för när en person kan sägas ha handlingsutrymme. Förenklat kan vi beskriva det som att Molander (2016; 2011) menar att en slutledning av vad som bör göras ständigt styrs av *garanter*, som är en form av ”slutledningsregel, som rättfärdigar steget från premisser till en slutsats” (Molander 2011 s. 323). Om garanten är stark, exempelvis vid regeln att ”hemmavarande barns inkomster av eget arbete” inte *ska* räknas med vid bedömning av bistånd (SoL 4 kap. 1a §), minskar handlingsutrymmet eftersom det inte finns mycket att tolka för socialsekreteraren. Om garanten är svag, exempelvis ”Socialnämnden får ge bistånd utöver vad som följer av 1 § om det finns skäl för det” (SoL 4 kap. 2 §), finns det mer tolkningsutrymme och därmed mer handlingsutrymme för personen som ska implementera regeln i den praktiska verksamheten. Dworkin (1963 s. 627) tar upp hur ord som *nödvändig*, *rimlig* och *betydelsefull* medför tolkningsutrymme när en lag ska prövas, något som gör att även om den som fattar beslutet och den som berörs av det kan vara eniga om hur situationen ser ut, kan de ändå vara oeniga om vilket beslut som bör fattas. För socialsekreteraren vars klient har hemmavarande arbetande barn, tycks det inte finnas mycket handlingsutrymme, hen *ska* helt enkelt bortse från deras inkomster. För socialsekreteraren som funderar över extra bistånd till en klient, tycks det finnas mer handlingsutrymme eftersom det går att diskutera vad som är ”skäligt” och eftersom socialnämnden *får* men inte *måste* ge detta bistånd.

Den andra typen av handlingsutrymme som Dworkin (1978) tar upp ligger närmare beskrivningen av *discretion* eller *skön*. Det handlar om en persons beslut är slutgiltigt och inte kan omvändas av någon annan, och Dworkin ger exemplet med en linjedomare i baseboll vars beslut om huruvida en boll är utanför linjen inte kan omvändas av huvuddomaren. På samma sätt kan vi säga att en socialsekreterare har handlingsutrymme att fatta gynnande beslut till alla klienter eftersom de inte kan överklagas eller ändras till avslag av någon annan. Dock kan vi nog inte fånga in socialsekreterarnas handlingsutrymme på detta förenklade sätt, något som jag återkommer till.

Vad är brödet?

Om vi återgår till munkmetaforen, kan vi börja med att fokusera på *brödet*, de begränsningar som avgränsar handlingsutrymmet. Vad som utgör brödet i munkmetaforen beror i viss mån på vem du frågar. Forskare inom det juridiska fältet likställer oftast handlingsutrymmets begränsningar med lagar och regler (se exempelvis Dworkin 1978; Peczenik 2009); där dessa ofta uppfattas som absoluta och riktiga, men tolkningsutrymme kan finnas om regeln är vagt formulerad. Dworkin (1978 s. 27) för ett resonemang om att regler är så pass absoluta att två regler inte kan vara i konflikt med varandra, om så händer måste en av reglerna vara ogiltig.¹⁰ Motsatsen till det här resonemanget möter vi hos Tony Evans och John Harris (2004 s. 883), professorer i socialt arbete, som menar att fler regler paradoxalt nog medför mer handlingsutrymme eftersom personen som ska följa dem i sitt yrkesutövande måste välja vilken regel som får förtur om de står i kontrast till varandra (se även LaFrance 2011; Wörlén 2010). Ett sådant resonemang motsätter sig de mer juridiskt inriktade forskarna och Aleksander Peczenik (2009 s. 183, 343), professor i rättslära, hänvisar bland annat till att när två regler öppnar upp för handlingsutrymme eller tolkningsutrymme på detta sätt, bör vi gå tillbaka till den regel som har varit giltig längst (*grundnorm*) eller till den regel som har starkast ställning (exempelvis *grundlag*). Peter Mascini (2020 s. 211), policysociolog, kallar denna syn för ”det legala paradigmet” och menar att handlingsutrymme från juridiskt håll ofta ses som något icke önskvärt och något som tekniskt sett går att bygga bort (se även Goodin 1988 s. 185 f. för en diskussion om handlingsutrymme som hinder för sociala rättigheter).

Hittills har vi låtit brödet vara mer eller mindre synonymt med regler och lagar, vilket inte behöver vara fallet för all form av handlingsutrymme, och synnerligen inte för att fatta beslut inom ekonomiskt bistånd. Vid sidan om dessa, mer formella, begränsningar finns även andra aspekter som sätter gränserna för vilka beslut som går att fatta eller

¹⁰ Viktigt i sammanhanget är dock att Dworkin inte menar att alla lagar nödvändigtvis är ”regler” utan att vissa kan fungera som ”principer”. Dworkin (1963 s. 627) har dock i en tidigare text föreslagit att två regler kan vara motsägelsefulla, vilket ger upphov till handlingsutrymme: ”Ibland uppfylls villkoren för två regler, och domaren måste välja mellan dem” (min översättning), ett resonemang som liknar det som Evans och Harris (2004) för.

som utgör restriktioner som socialsekreteraren måste argumentera gentemot när hen fattar beslut. Det kan exempelvis röra sig om sociala eller organisatoriska aspekter. Vad en socialsekreterare kan bevilja är tätt knutet till vad socialtjänsten i den aktuella kommunen har att erbjuda, om en klient önskar en specifik form av behandling och tycks vara berättigad till denna enligt lag är det svårt att motivera en sådan behandling om den inte finns tillgänglig. Det här skiljer sig från andra exempel av myndighetsutövning där en part kan fatta ett beslut och en annan part har ansvar att implementera det i praktiskt arbete, till exempel har domstolsväsendet som dömer en person till fängelse inte ansvaret att sköta fängelsevistelsen. I min modell av handlingsutrymme, som presenteras i slutet av kapitlet, kommer jag att exemplifiera med den organisatoriska kontexten samt de professionella och kollegiala faktorerna som exempel på extralegala begränsningar för socialsekreterare.

Vad är hålet?

Termen *handlingsutrymme* kan ge bilden av att professionellt beslutsfattande innefattar att *godtyckligt välja* ett handlingsalternativ bland dem som är möjliga utifrån lagar och regler (se Goodin 1988; Mascini 2020 s. 125); att vissa handlingsalternativ är möjliga och det är egalt för den som beslutar vilket alternativ som tas, eller att det huvudsakligen är utifrån privata intressen eller fördomar som valet görs. Men förutom begränsningarna finns även andra aspekter eller processer som styr och guidar handlandet. Dworkin (1978 s. 25) talar exempelvis om *principer* som är mindre absoluta än regler och Peczenik (2009) talar om *värden* som är mer inneboende till sin natur¹¹ och står vid sidan om reglerna. Dessa värden eller principer kan i sin tur vara kopplade till regler eller lagar. Exempelvis kan vi argumentera för att en formulering som att ”främja förutsättningar för goda levnadsförhållanden” (SoL 3 kap. 1 §) i sig inte begränsar vilka handlingsalternativ som lämnas öppna, men att lagen kan guida i valet av möjliga handlingsalternativ.

Vi kan därmed inte avsluta en diskussion eller utläggning om vad handlingsutrymme inom socialt arbete är genom att endast redogöra för

¹¹ Det finns med andra ord ett egenvärde i dessa värden, till skillnad från lagar och regler som endast har ett instrumentellt värde.

att det finns begränsningar som påverkar det sociala arbetet med beslutsfattande. Hade vi godtagit en sådan enkel bild av handlingsutrymme, hade vi samtidigt sagt att det inte krävs en utbildad socionom som fattar denna typ av beslut; även en dator, robot eller algoritm kan instrueras att känna igen regler och fatta beslut enligt dessa (Lipsky 2010 s 161, Zouridis, van Eck & Bovens 2020 s 321).

Handlingsutrymme är mer än att bara fatta beslut utifrån begränsningar och det går att argumentera för att det krävs ett professionellt förhållningssätt eller en ”empatisk förmåga” (se exempelvis socionomexamen i Högskoleförordningen SFS 1993:100) för att fatta beslut inom det sociala arbetet.

Resonemang om olika handlingsalternativ

Molander (2016) poängterar att handlingsutrymme bör förstås från två olika håll, dels utifrån sina *strukturella aspekter* och dels utifrån sina *epistemiska aspekter*. De strukturella aspekterna handlar om det hål i munken som begränsningarna lämnar efter sig, det vill säga den mer passiva förståelsen av handlingsutrymme som just ett *utrymme*. De epistemiska aspekterna handlar om den kognitiva aktiviteten att resonera om vad som bör göras utifrån möjliga handlingsalternativ. Eftersom regler lämnar ett utrymme för tolkning kan de i sig inte guida socialsekreteraren i sitt val av handlingsalternativ eller rättfärdiga ett visst alternativ framför de andra. Genom de vagare reglerna (eller ”svagare garanterna”) måste socialsekreteraren luta sig mot något vid sidan om dessa för att fatta det beslut som hen anser vara mest riktigt. Socialsekreteraren kan i detta fall luta sig mot principer (Dworkin 1978) eller värderingar (Peczenik 2009) som hen anser har ett egenvärde, exempelvis om socialsekreteraren anser att ett visst beslut får bättre konsekvenser för klienten i det långa loppet eller att ett visst beslut ger uttryck åt alla parter lika värde. I dessa fall resonerar socialsekreteraren om beslut som har en laglig grund men även utifrån från vad som beskrivs som önskvärt enligt lag eller som det finns en samhällelig konsensus om att det är önskvärt (Peczenik 2009 s. 154) eller som beslutsfattaren uppfattar speglar samhällets värderingar (Dworkin 1963 s. 636).

Till skillnad från de beslut där socialsekreteraren använder sitt handlingsutrymme till att fatta beslut genom sitt omdöme, går det också att se sådana där socialsekreteraren inte tänker igenom beslutet eller

förlitar sig på *heuristik* (Molander 2016 s. 41), det vill säga förenklade tankemodeller där logiska felslut kan ingå. Kristina Carlsson Stylianidis (2021) redogör för hur beslut ofta kan baseras på våra vanor snarare än en gedigen utforskning av handlingsalternativ, delvis för att vanorna ger oss en trygghet eller psykologisk lättnad. En socialsekreterare kan exempelvis fatta ett visst beslut eftersom ”så gör vi alltid här” eller för att hen har fördomar som påverkar hur hen uppfattar klienten eller situationen (*rasistisk bias*, Hasenfeld, Ghose & Larson 2004 s. 316).

Likaså kan en socialsekreterare på grund av sin ärendemängd behöva fatta beslut i sådan takt att det inte finns tid att utforska handlingsalternativ eller resonera om vilket av dem som torde ha bäst utfall. Lipsky (2010 s. 99) menar att gräsrotsbyråkrater, som socialsekreteraren kan beskrivas som i detta fall, ofta kan ha ett flexibelt förhållningssätt till ett fåtal klienter och att de då får mer av hens tid. Detta är något som sker eftersom det inte finns tid att lägga ner så mycket arbete som gräsrotsbyråkraten önskar i varje ärende och att om ”allt får prioritet, så ges inget prioritet” (Lipsky 2010 s. 19, min översättning). Det medför att socialsekreteraren kan välja ut vissa ärenden som ges tid till resonerande och utforskande av handlingsalternativ, medan andra ärenden faller offer för en rutinisering eller standardisering som sker för att snabbt kunna fatta beslut (Lens 2008 s. 211; Svensson & Åström 2013). Här kan vi tala om två *nivåer* av handlingsutrymme eftersom socialsekreteraren kan ha ett handlingsutrymme i att välja ärenden som hen väljer att lägga tid på att utforska sitt handlingsutrymme i. Evelyn Brodtkin (2020 s. 71) menar att socialsekreterare ibland skattar klienters ”moraliska värde” för att se vilka som upplevs värda en frikostig tolkning av reglerna och vilka som de anser bör få en mer strikt eller ordagrann tolkning av reglerna.

När vi ser till beslut om ekonomiskt bistånd är det viktigt att inte dra likhetstecken mellan den explicita motiveringen, det vill säga beslutstexterna, och Molanders (2016) *epistemiska* aspekt av handlingsutrymmet, det vill säga tankeprocessen bakom beslutsfattandet. Visserligen ska beslutstexterna motivera varför ett visst beslut är fattat, men det betyder inte att den tankeprocess som socialsekreterarna hade när de fattade beslutet per automatik blir nedtecknat. Socialsekreteraren måste förlita sig på argument som hen upplever har en resonans hos de som granskar beslutet, snare än förklara sin egen kognitiva process. Däremot kan beslutstexterna fungera som ett *fönster* in i den epistemiska aspekten.

Hur fungerar det i socialekreterarnas arbete?

När vi har skapat oss en bild av hur vi kan förstå handlingsutrymme utifrån munkmetaforen, ser vi att det finns begränsningar för beslut inom socialt arbete samtidigt som de öppnar upp för handlingsalternativ. Hur kan vi då använda denna metafor för att få en ökad förståelse för vad handlingsutrymme är i det sociala arbetet?

Marie Wörlén (2010 s. 30) påpekar att socialtjänstlagen, som reglerar mycket av socialekreterares arbete, är en ramlag och därigenom lämnar mycket tolkningsutrymme för såväl socialekreterarna som för kommunen. Lagen lämnar utrymme åt socialekreteraren att fatta ett beslut utifrån sitt omdöme samtidigt som den ger kommunen utrymme att organisera arbetet så som de anser att det bör göras. Det går inte att bortse från den organisatoriska och sociala (och professionella) kontext som socialekreteraren fattar detta beslut inom när vi ska försöka förstå det handlingsutrymme som hen har. Vi kan inte heller se dessa organisationer som monoliter, utan de kan i sin tur ha flera avdelningar, exempelvis ”försörjning och ekonomi” eller ”stöd i hemmet”, som i sin tur påverkar hur socialekreterarna inom dem uppfattar sitt handlingsutrymme.

Eftersom socialtjänstlagen går att tolka på flera sätt öppnar den upp för ett tolknings- och handlingsutrymme. Samtidigt är lagen inte det enda som formar socialekreterarnas handlingsutrymme. Wörlén (2010 s. 34 f.) redogör för att även om socialekreterare generellt ser ”lagstiftning” som den mest betydelsefulla faktorn i sitt beslutsfattande, finns det även andra faktorer, som ”den professionella uppfattningen” och ”brukarnas synpunkter”, som lyfts fram av socialekreterarna som betydande. Socialekreterarna ser med andra ord inte sitt arbete som *endast* styrt av lagstiftning, utan även av andra, ibland mer kontextbundna, faktorer. Dessa faktorer, liksom lagarna, kan även de utgöra *brödet*, det vill säga begränsningarna, i munken som vi använder som metafor för handlingsutrymme.

Socialtjänsten som organisatorisk kontext

Det sociala arbetet bedrivs inte i ett kontextlöst vakuum där socialekreteraren fattar beslut helt själv, utan hen är en del av någon form av organisation med professionella och sociala band som hen är

beroende av för att bedriva socialt arbete. Yeheskel Hasenfeld (2010) poängterar att personer i människobehandlande verksamheter alltid är beroende av verksamheten för att bedriva sitt arbete men ständigt begränsas av den i hur de vill bedriva arbetet. Även professionssociologen Eliot Freidson (2001 s. 213 f.) poängterar att en professionell aldrig har en makt i sig utan ständigt är beroende av det offentliga för att utöva arbetet.

Molander (2016) tar upp hur handlingsutrymme är något en person är *anförtrodd* med och därmed måste visa att hen gör arbetet på ett, gentemot uppdragsgivaren, ansvarsfullt sätt (se även Wallander & Molander 2014). Inom socialtjänsten går det relativt enkelt att översätta detta förtroende med huruvida en person har delegation. Har en socialsekreterare delegation får hen fatta beslut å myndighetens vägnar. Handlingsutrymme innefattar därmed att socialsekreteraren använder sitt omdöme för att fatta beslut inom vissa ramar, men även att visa att hen tar ansvar för de beslut som fattas inom ramarna. Det finns därigenom en spänning mellan att fatta beslut som socialsekreteraren upplever är riktiga, korrekta och professionella; samtidigt som hen måste visa ansvar gentemot kommunen som gett delegationen. Denna spänning kan skapa olika arbetssätt inom kommuner. Tony Evans (2013 s. 748 f.) ser exempelvis i en studie av brittiska socialarbetares arbete hur vissa lägger vikten vid att besluten blir riktiga utifrån de organisatoriska riktlinjerna, medan andra socialsekreterare lägger vikten vid att besluten får positiva konsekvenser för klienterna. Båda grupperna poängterade dock att deras arbete var enligt lagen, trots denna variation.

I en studie av beslut om ekonomiskt bistånd för hyresskulder ser Pia Kjellbom (2015) att det finns praxis i form av riktlinjer och arbetsnormer som styr socialsekreterarnas beslut. En chef i studien uttrycker att en socialsekreterare som inte följer kommunens praxis skulle bli avskedad. Det finns med andra ord aspekter som hindrar socialsekreterarna att fatta beslut *helt och hållet* utifrån sitt eget omdöme och profession. Samtidigt poängterar Molander (2016) att det anförtrodda handlingsutrymmet inte medför att det blir omöjligt att gå emot de som anförtrodd socialsekreteraren. Rickard Ulmestig (2018 s. 151 f.) nämner exempelvis att lagen kan ge en socialsekreterare handlingsutrymme att gå emot kommunala riktlinjer.

Som ovanstående exempel visar finns det alltid någon form av ögon på socialsekreterarens arbete. Arbetet som socialsekreterare utför granskas av flera parter både inom organisationen och utifrån (för studie inom

Försäkringskassan, se Hollertz, Jacobsson & Seing 2017). Inom organisationen sker granskning socialsekreterarna sinsemellan (horisontell) när de träffas på teammöten eller liknande för att diskutera ärenden samt mellan socialsekreterare och överordnade (vertikal) då chefer eller politiker läser beslut. Förutom dessa former av *interna* granskningar kan även *externa* granskningar ske. För socialsekreterarna som fattar beslut om ekonomiskt bistånd är detta mest framträdande vid överklaganden då förvaltningsdomstolarna (förvaltningsrätten, kammarrätten och Högsta förvaltningsdomstolen) granskar beslutet utifrån lagen.

Den horisontella granskningen sker inte endast i teammöten utan kan också ske i mindre formella samtal, eller för den delen i efterhand när en kollega täcker en tjänst då socialsekreteraren är sjuk eller då ett ärende byter team. Den vertikala granskningen sker bland annat för att organisationen som har anförtrott socialsekreteraren handlingsutrymmet ska kunna undersöka huruvida hen tar ansvar för de beslut som hen fattar (Molander 2016). Molander ser denna form av granskning som en *epistemisk ansvarsmekanism*. En socialsekreterare kan varnas, bli av med sin delegation eller till och med sin tjänst (Kjellbom 2015) om hen inte upplevs ta ansvar för det förtroende som organisationen har delgett. Även den horisontella granskningen kan ses som en ansvarsmekanism eftersom beslutsfattandet förankras i en större grupp med liknande (om inte samma) utbildningsbakgrund.

Det är dock viktigt att poängtera att även om både mötena socialsekreterarna sinsemellan och chefernas granskning kan ses som ansvarsmekanismer, betyder inte detta att de nödvändigtvis är samstämmiga. Det kan finnas situationer där kollegor och överordnade anser att olika beslut bör fattas och det kan finnas situationer där beslut som socialsekreteraren uppmanas fatta av kollegor eller chef inte tas emot varmt av förvaltningsrätten. Huruvida dessa granskare bör ses som något som minskar eller ökar socialsekreterarens handlingsutrymme går det att se på två olika sätt. Vi kan se det som att socialsekreterarens handlingsutrymme minskar eftersom hen har fler faktorer att förhålla sig till – lagen, organisationen och professionen i form av kollegorna. Samtidigt kan vi se det som att socialsekreterarens handlingsutrymme ökar då hen kan fatta ett beslut om vilken av dessa som bör följas eller prioriteras (liknande Evans & Harris [2004] resonemang om att fler regler skapar mer handlingsutrymme).

Jean-Paul Sartre (2007/1946 s. 30 f.) tar upp ett exempel där en student under brinnande krig frågar honom om det är mer rätt att gå ut

i strid än att stanna hemma och ta hand om sin mor. I argumentationen som Sartre för om detta dilemma tar han upp att det är upp till studenten att fatta beslut, men att det också är upp till hen att avgöra med *vem* hen anser är riktigt att rådgöra med. Studenten väljer att rådgöra med Sartre som filosof för att hen tänker att han kommer att ge det råd som studenten redan har beslutat. På samma sätt går det att se socialsekreteraren som rådfrågar kollegor eller chefer (eller för den delen stadsjurister och prejudikat), att vilka socialsekreteraren väljer att fråga speglar på sätt och vis det beslut som socialsekreteraren vill fatta. Vill socialsekreteraren avslå en klients ansökan, kan socialsekreteraren troligen rådfråga en striktare överordnad eller kollega, medan om socialsekreteraren vill bevilja kan hen troligen rådfråga en mer ”givmild” eller förlåtande överordnad eller kollega.

Socialtjänsten som professionell kontext

Om vi ser på den interna granskningen går det att dra paralleller mellan den horisontella respektive den vertikala granskningen och olika typer av professionalism. Julia Evetts (2009) skapar en dikotomi mellan två olika styrningar av arbetet inom välfärdsorganisationer, *yrkesprofessionalism* och *organisationsprofessionalism*, där den första bygger på en kollegial kontroll och professionell kunskap medan den andra bygger på en byråkratisk kontroll av arbetet och hierarkisk styrning (se även Liljegren & Parding 2010 för en svensk kontext). Vi kan här tydligt se att den horisontella granskningen sker kollegialt där de som granskar har liknande utbildning och erfarenheter och därmed inte behöver verbalisera sina kunskaper på samma sätt som om granskningen sker av en utomstående, i enighet med *yrkesprofessionalismen*. Denna professionella kunskap är emellertid inte oproblematisk. Om den är implicit eller inte kan verbaliseras lämnas ingen insyn i beslutsfattandet, klienten såväl som andra lämnas med en form av ”black box” där de inte förstår skälen till det fattade beslutet. Den typen av kunskap beskriver Abbott (1991 s. 27) som en *esoterisk* kunskap, det vill säga att det endast är de ”invalida”, i detta fall socionomer eller socialsekreterare, som har tillgång till den eller förstår den. Detta gör att socionomerna har lättare att värna om sin profession (Freidson 2001) samtidigt som det kan orsaka demokratiska problem med bristande insyn (Goodin 1988). Den bristande insynen kan exempelvis medföra att en klient inte förstår resonemangen bakom det beslut som hen får (Ulmestig

& Marston 2015). Samtidigt kan vi också se denna tysta kunskap som en ansvarsmekanism (Molander 2016), eftersom den gemensamma utbildningen och samtalen sinsemellan gör att socialsekreterare fattar mer underbyggda beslut där det finns någon form av gemensam grund, socialsekreterarna sinsemellan.

Den vertikala granskningen, å andra sidan, bygger på aspekter som måste verbaliseras och dokumenteras. Överordnade ska kunna granska besluten och hålla socialsekreterarna ansvariga ifall de fattar beslut som upplevs som felaktiga. Detta ligger i linje med *organisationsprofessionalismen*. Ken Moffatt (1999) beskriver socialkontoret som ett *panoptikon* där chefen sitter i en sådan fysisk position att hen kan se över hela verksamheten, men eftersom överordnade och politiker digitalt kan granska slumpvis valda beslut utan socialsekreterarnas kännedom (se även Hollertz, Jacobsson & Seing 2017 s. 251), kan denna liknelse sträcka sig ännu längre. Eftersom socialsekreteraren förblir omedveten om hens beslut kommer att granskas, måste hen anta att varje beslut som fattas *kan* komma att granskas. Vid sidan om den rumsliga aspekten av *panoptikon*, blir det därmed en digital aspekt (Rosengren & Ottoson 2016). Trots att andra har begränsad insyn i socialsekreterarens ärende, *kan* varje ärende granskas och därmed måste socialsekreteraren tänka att varje ärende kan komma att granskas.

Standardisering och rutinisering

En annan faktor som påverkar beslutsfattande inom socialtjänsten är manualbaserade metoder eller andra typer av standardisering (Skillmark 2018). För ekonomiskt bistånd finns exempelvis FIA (Förutsättningar inför arbete) (Socialstyrelsen 2017a), inom missbruksvård finns ASI (Addiction severity index) (Socialstyrelsen 2017b) och inom många fält inom socialtjänstens verksamhetsområde har MI (motivational interviewing) fått genomslag (Denvall, Nordesjö & Ulmestig 2020). De manualbaserade metodernas syfte är att fatta ett bättre beslut för klienten och därigenom eliminera handlingsalternativ som uppfattas som felaktiga eller mindre önskvärda (av någon). Deras användning medför dock att handlingsutrymmet kan minska om handlingsalternativ som socialsekreteraren ser som önskvärda inte tillåts enligt metoden. Dock kan vi exempelvis se utifrån Teres Hjärpe och Elizabeth Martinell Barfoed (2021) hur en manual kan ses som något som socialsekreteraren förhåller

sig till och använder som ”gemensam fiende” i samtalet med klienten, det vill säga inte något som hen blint följer utan reflektion.

Anna Olaison, Sandra Torres och Emilia Forsell (2018) poängterar att handlingsutrymme ständigt är följt av en viss grad av osäkerhet; en socialsekreterare som endast ser att *ett* alternativ är möjligt saknar handlingsutrymme, men är å andra sidan väldigt säker i sitt beslut. Det kan därigenom finnas en säkerhet i att förlita sig på givna handlingsnormer eller standardiserade metoder för att undvika att få skuld för ett beslut (Hood 2020); något som kan användas för att förklara varför socialsekreterare kan omfamna standardiserade metoder trots att de kan stympa deras handlingsutrymme. Likaså kan den standardiserade metoden omfamnas för att socialsekreteraren uppfattar att den standardiserade bedömningen är bättre än den egna. Detta gäller framför allt om metoden är något som socialsekreterarna själva har valt att använda sig av snarare än något som påtvingas ovanifrån (Skillmark m.fl. 2019). Vi kan också tänka oss att socialsekreteraren bättre upplever att hen kan motivera sitt beslut genom en standardiserad metod, att hen upplever att metodens förslag på beslut väger tyngre än den egna professionella bedömningen i någon annans ögon.

Handlingsutrymmet är i någon mån ett tveeggat svärd eftersom det ger socialsekreteraren makt att fatta ett beslut utifrån sitt omdöme, men samtidigt är hen ansvarig för att beslutet blir tillräckligt bra i förhållande till uppsatta mål – ett krav som inom gräsrotsbyråkratin sällan, om någonsin, faktiskt kan uppfyllas (Lipsky 2010).

Handlingsutrymmet som objektivt eller subjektivt

Som jag har redogjort för tidigare kan det vara svårt att på ett enkelt sätt beskriva vad som egentligen reglerar beslut i det sociala arbetet, vad som är *brödet* i munken. Det går att lägga till ytterligare en nivå i resonemanget genom att fråga sig huruvida vi bör se dessa begränsningar, vare sig det är lagar, riktlinjer eller professionella handlingsnormer, som något objektivt som gäller för samtliga socialarbetare eller om det är något subjektivt som är beroende av socialsekreterarnas kännedom om dem. Vi kan förhålla oss till att regler, lagar och riktlinjer har ett visst drag av objektivitet i den mån att de är nedtecknade och allmänt accepterade. Samtidigt kan det vara mer produktivt att se handlingsutrymmet ur ett subjektivt perspektiv. Blichner och Molander (2008) tar exempelvis upp

hur *prejudikat* medför att handlingsutrymmet minskar då en förvaltningsdomstol har uttalat sig kring hur en vag lagformulering ska tolkas. Om en socialsekreterare efterforskar vilket handlingsutrymme som finns, kan det upplevda handlingsutrymmet minska eftersom hen får reda på att en förvaltningsdomstol har dömt eller resonerat på ett visst sätt. Men det går samtidigt att argumentera för att det ”faktiska” handlingsutrymmet inte påverkas eftersom den här domen hela tiden fanns, vare sig socialsekreteraren var medveten om detta eller inte.

Olaison, Torres och Forsell (2018) redogör för att socialsekreterare med mer erfarenhet uppfattar sitt handlingsutrymme som större och använder sig mer av sitt handlingsutrymme i beslutsfattandet, något som tyder på att handlingsutrymmets begränsningar inte är helt absoluta utan mer något som går att laborera kring. En intervjuad i Kjellboms (2015) studie menar att hen genom erfarenhet vet hur en argumentation ska läggas fram för att det ska gå vägen. Genom erfarenheten får socialarbetaren därmed ett större handlingsutrymme än en nyexaminerad torde ha. Nya inom organisationer tenderar även att anta ett ”regelbaserat perspektiv” i sitt arbete (Oberfield 2020 s. 184) vilket också begränsar deras handlingsutrymme. Erfarenhet är av intresse när det gäller ekonomiskt bistånd eftersom det är vanligt för socionomer att börja sin karriär inom detta fält för att sedan gå över till andra arbetsområden, bland annat på grund av en önskan om ökad autonomi och ökat handlingsutrymme (Bengtsson 2020 s. 29, 60). Med andra ord torde socialsekreterare inom ekonomiskt bistånd ha mindre erfarenhet av socialt arbete än socionomer inom många andra områden och därigenom inte uppfatta vidden av sitt handlingsutrymme på samma sätt som mer erfarna socialsekreterare.

Hur socialsekreterare fattar beslut beror därmed på både vetenskap om begränsningar och erfarenhet av hur de kan användas eller tolkas i det praktiska arbetet.

Modell

Som jag har tagit upp tidigare kan begreppen *brödet* och *hållet* förstås på flera sätt; något som gör att Dworkins (1978) munkmetafor, om än fortfarande användbar, kan utvecklas. Samtidigt bör det betonas att dessa typer av metaforer, eller modeller, kan användas för att skapa en

förståelse för fenomenet men bör inte användas för att säga vad fenomenet faktiskt är.

Mitt förslag till att utveckla munkmetaforen är att inte se det som endast *en* uppsättning begränsningar som socialsekreteraren måste förhålla sig till utan att det är flera uppsättningar. I denna modell exemplifierar jag med tre uppsättningar:

1. lagar och andra legala aspekter
2. organisatorisk kontext
3. professionella och kollegiala faktorer.

I arbetet med att fatta beslut om ekonomiskt bistånd måste socialsekreteraren förhålla sig till samtliga tre. De är dock väldigt olika till sin natur, både vilka begränsningar de skapar för socialsekreteraren och vilka sanktioner de skapar ifall socialsekreteraren överträder begränsningarna. Det går att dra paralleller mellan de tre uppsättningarna begränsningar och de tre typerna av granskningar jag tagit upp tidigare: extern, horisontell respektive vertikal. Det bör dock poängteras att de tre begränsningarna är idealtyper som i sin tur kan delas upp i ytterligare kategorier.

Om vi börjar med lagar och andra legala aspekter, måste socialsekreteraren främst förhålla sig till socialtjänstlagen, men samtliga lagar som kan vara relevanta för arbetet kan utgöra begränsningar för hens handlingsutrymme. Likaså kan förarbete till lagarna, domar och officiella handböcker, som *Ekonomiskt bistånd: Handbok för socialtjänsten* (Socialstyrelsen 2013a), utgöra brödet i munken.¹² När det sker en granskning för att avgöra huruvida ett beslut är lagenligt är det främst förvaltningsdomstolarna som genomför den. Det sker därmed en *extern granskning* av beslutsmotiveringen. Sedan är naturligtvis inte socialsekreterarna eller organisationen helt likgiltiga till huruvida beslutet är lagenligt, men det är förvaltningsdomstolarna som har makten att avgöra ifall så är fallet när beslutet överklagas. Den sanktion som domstolen har, om de upplever att ett beslut inte är riktigt, är att ändra beslutet, eller i alla fall att beordra socialtjänsten att ändra beslutet.

¹² Thorén (2008 s. 37, 152) menar att den ”politisk-institutionella kontexten” formar handlingsutrymmet och inkluderas i denna lag och nationella riktlinjer, men även nationella mål och preferenser.

Socialtjänstlagen är som sagt en ramlag som lämnar ett tolkningsutrymme (Kjellbom 2015; Wörlén 2010) och den är snarare målorienterad än legalrationell (Svensson & Åström 2013). I stället för att vara styrd av klart definierade *regler* är arbetet styrt efter mer teleologiska *principer* (se Wallander & Molander 2014), det vill säga att lagarna och reglerna snarare syftar till *vad* arbetet ska åstadkomma än *hur* det ska åstadkommas (se exempelvis SoL 1 kap. 1 §). Detta lämnar ett tydligt handlingsutrymme för socialsekreteraren, som då har friare händer att välja hur arbetet ska ske. Så även om vi kan säga att lagen är absolut, i den meningen att den gäller för alla socialsekreterare och ärenden, lämnar den utrymme för individuella eller lokala tolkningar.

Den andra uppsättningen begränsningar utgörs av den organisatoriska kontext som socialsekreteraren fattar beslutet inom, vilken inkluderar de kommunala riktlinjerna. Vi bör dock inte se denna kontext som något helt och hållet homogent, det är exempelvis möjligt att en socialsekreterares chef motsätter sig de politiska beslut som fattas i kommunen. Både chefen och det politiska beslutet utgör delar av den organisatoriska kontexten, men har olika perspektiv på vad som är rätt. Socialsekreteraren har delgivits rätten att fatta beslut å kommunens vägnar och det medför att hen måste redogöra för att hen tar ansvar för den makt som är delgiven och anförtrodd. Så sker bland annat genom att visa att besluten är utifrån de riktlinjer som kommunen satt upp. Ibland är beslutsgången så att beslut rent faktiskt går igenom nämnder med politiker för att granskas och ibland kan socialsekreteraren fatta beslut utan att gå igenom några andra instanser.

De sanktioner som organisationen har är att de kan frånta socialsekreteraren sin delegation eller avskeda hen ifall de upplever att hen har brutit mot regler i större utsträckning. Socialsekreterare har behörighet att fatta gynnande beslut utan att någon kan omvända dem, men om så alltid görs kommer socialsekreteraren snart att fråntas sin rätt att fatta de här besluten. Vi bör med andra ord vara försiktiga med att endast se handlingsutrymme utifrån varje enskilt beslut utan även se att ett beslut kan ha verkan för socialsekreterarens möjlighet att fatta framtida beslut.

Till den här kategorin begränsningar kan vi också lägga manualbaserade eller automatiserade metoder i de fall det är något som blir påtvingat socialsekreteraren från organisationen. Dessa metoder kan föreslå ett visst beslut för en viss klient och en automatiserad process kan fatta ett visst beslut. Emellertid bör det poängteras att manualen kan vara något som socialsekreteraren förhåller sig till snarare än någon som följs

blint (Hjärpe & Martinell Barfoed 2021) och att det inom ekonomiskt bistånd är betydligt vanligare med automatiserat beslutsstöd än automatiserat beslutsfattande (Svensson 2019 s. 31).

Den tredje uppsättningen begränsningar, professionella och kollegiala faktorer, är lite mer svårångade än lagar och riktlinjer. Det beror delvis på att dessa begränsningar inte är lika tydligt formulerade som lagar eller riktlinjer, de kan ofta vara outtalade (Freidson 2001 s. 31) eller esoteriska (Abbott 1991 s. 27). Likaså är sanktionerna, om dessa bryts, mindre tydliga, ett omvänt beslut eller en indragen delegation är tydliga och formella medan utfrysning från gruppen eller en känsla av att ens arbete inte är uppskattat är betydligt vagare. Med detta sagt betyder det inte att den kollegiala pressen att fatta ett visst beslut inte kan vara av vikt. Kerstin Svensson (2021) tar upp att socialsekreterarna som arbetar med ekonomiskt bistånd vid våld i nära relationer ofta kan gå till sina kollegor för att rådfråga vad som bör göras vid upplevt stort handlingsutrymme. De tar därigenom del av deras erfarenhet och ges möjlighet att agera i likhet med en outtalad praxis. Det kan vara svårt att särskilja vad som skapar handlingsnormer som kan anses begränsa socialsekreterarens arbete och vad som endast blir en friare diskussion om beslutet. Att en socialsekreterare frågar sina kollegor vad de har för erfarenheter av konsekvenserna av ett visst beslut torde vara svårtolkat som en begränsning av socialsekreterarens arbete, samtidigt kan de tips som ges bli handlingsnormer som socialsekreteraren förhåller sig till.

Vi ska inte heller missta dessa möten kollegor sinsemellan som att deras syfte *alltid* är att främja det professionella perspektivet. Jacobsson och Hollertz (2021) visar exempelvis på hur de interna teammötena används för att främja organisationens perspektiv snarare än det professionella perspektivet. Likaså visar Laurie Goldman och Erica Gabrielle Foldy (2015 s. 183), välfärds- och policyforskare, att kollegiala möten både kan användas för att anpassa klientens situation utifrån organisationens regelverk samt för att skapa en nyanserad professionell bedömning. Vi kan därmed se detta forum som en *möjlighet* för att främja det professionella perspektivet, det är det forum där besluten *kan* granskas utifrån huruvida de är enligt det professionella sociala arbetets normer.

De professionella och kollegiala begränsningarna kan även välkomnas av socialsekreteraren eftersom hen vill fatta ett beslut som är så pass professionellt som möjligt. I de fall manualbaserade metoder kan ses som en del av den professionella kunskapen, torde vi kunna se dem som en del

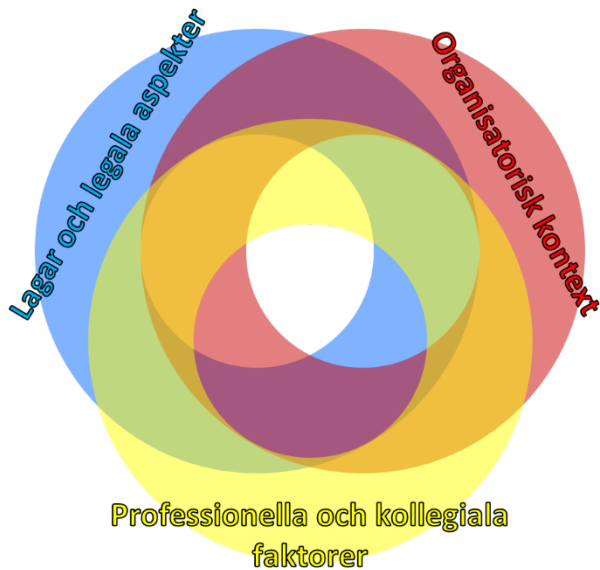
av denna munk, framför allt om dess användning är något som socialsekreteraren själv beslutar om. Om socialsekreteraren uppfattar att metoden kommer fram till ett mer riktigt beslut än vad hen skulle göra utan metoden, kan vi se det som en del av den professionella kunskapen, även om det medför att socialsekreterarens handlingsutrymme minskar. Med andra ord kan vi inte utgå från att socialsekreterare nödvändigtvis vill ha ett stort handlingsutrymme i alla situationer utan kan önska olika restriktioner och begränsningar i sitt arbete (se exempelvis *habitualisering som psykologisk lättnad*, Carlsson Stylianidis 2021).

Freidson (2001) lägger stor vikt vid att professionalism är att agera relativt autonomt och med en vilja att göra arbetet för allmänhetens bästa; samtidigt poängterar han att detta är en idealtyp, inte en fullt utvecklad realitet för professionsutövare. Vi kan dock uppfatta det som att professionalismen i sig även är något som socialsekreteraren har att förhålla sig till när hen fattar beslut och därigenom något som sätter begränsningar för handlingsutrymmet (Evetts 2003 s. 399).

De här tre munkarna kan sägas utgöra (en betydande del av) de begränsningar som ramar in den *strukturella* aspekten av handlingsutrymmet (se Molander 2016) i den mån att de sätter begränsningar för beslutsfattandet som socialsekreterarna måste förhålla sig till.

Tremunksmodellen

I min modell över socialsekreterares handlingsutrymme utgår jag från tre olika uppsättningar begränsningar, som jag har redogjort för ovan. Om vi sammanfogar de tre begränsningarna till en modell, kan vi skapa en bild av tre överlappande flottyrmunkar som representerar begränsningar som socialsekreteraren måste förhålla sig till. Jag kallar modellen för ”tremunksmodellen”:

Figur 1: Tremunksmodellen

Modellen läses som ett Venndiagram med tre munkar ovanpå varandra. I modellen väljer jag att tala om de tre uppsättningarna som skilda från varandra, tre distinkta munkar. Det gör jag för att synliggöra deras särskiljande drag gentemot varandra, men menar inte att de är tre uppsättningar begränsningar som är totalt *separata*. I flera fall kan det vara så att de regler som utgör begränsningarna är samma hos flera munkar. De tre munkarnas bröd kan med andra ord delas i vissa avseenden, och skilja sig från varandra i andra.

Vissa positioner i modellen kan uppfattas som riktiga utifrån alla tre uppsättningarna begränsningar medan andra positioner endast ses som riktiga från en eller två uppsättningar. Vissa handlingsalternativ kommer att falla inom alla tre munkars hål medan andra handlingsalternativ endast kommer att falla inom ett eller två av hålen. Hur mycket de olika munkarna överlappar varandra beror på typ av ärende och vilken kontext beslutet fattas inom, exempelvis rör en specifik kommuns riktlinjer endast besluten fattade i den kommunen. Likaså är de tre munkarna föränderliga över tid på olika sätt: nya lagar tillkommer och existerande får nya tolkningar, kommuner får nya riktlinjer och vad som anses utgöra

det sociala arbetets profession är i förändring. Inte minst är arbetslag ofta relativt föränderliga, framför allt när det gäller ekonomiskt bistånd eftersom det är en form av socialt arbete som många nyexaminerade börjar inom för att sedan röra sig mot andra typer av socialt arbete (Bengtsson 2020 s. 29).

Munkarna kommer med andra ord att överlappa varandra olika mycket i olika situationer, det kan till och med vara så att det i vissa situationer inte finns något handlingsalternativ som ryms inom *alla tre* uppsättningarna begränsningar, beslutet kommer då att falla utanför åtminstone ett av hålen. I en sådan situation måste socialsekreteraren bestämma sig för vilken uppsättning begränsningar som ges företräde gentemot de andra. Vi borde då inte se de tre uppsättningarna begränsningar som något som omintetgör handlingsutrymme, utan snarare tvärtom, att det öppnar upp för socialsekreteraren att se vilka handlingsalternativ som finns; om socialsekreteraren kan ta striden och argumentera gentemot några av begränsningarna eller restriktionerna. Jag menar att vi här kan tala om ett *givet* handlingsutrymme, det vill säga ett som faller inom alla tre begränsningarna, och ett *stridbart* handlingsutrymme, det vill säga ett som faller utanför (åtminstone) en av munkarnas hål.

Givet handlingsutrymme

Det *givna* handlingsutrymmet är det som socialsekreteraren *får* när hen ska fatta ett beslut om ekonomiskt bistånd. Det utgörs av de handlingsalternativ som ingen av de tre uppsättningarna begränsningar kommer att motsätta sig. Det är dock en form av idealtyp eftersom socialsekreteraren aldrig kan vara helt säker på vilka beslut som kommer att kunna få motstånd.

Många av rutinärendena torde handla om handlingsalternativ inom detta utrymme, handlingsalternativ som snabbt går att välja bland och där socialsekreteraren vet att hen kan fatta beslut relativt snabbt med vetskapen (eller tron) om att de inte kommer stöta på motstånd. Om beslutet överklagas är socialsekreteraren rätt säker på att förvaltningsdomstolen kommer att se det som rättsenligt, om kollegor läser beslutet är socialsekreteraren rätt säker på att de håller med om det beslut som fattats och om överordnade eller politiker granskar beslutet är socialsekreteraren rätt säker på att de inte kommer att motsätta sig

socialsekreterarens användning av sin delegation. Detta medför dock inte att beslutet är det som har bäst konsekvenser för klienten eller som är bäst utifrån andra etiska måttstockar, det blir dock ett beslut som är tidseffektivt och eftersom ärendemängden är hög, kan det bli ett sätt att fatta beslut i ett högt tempo.

Det stridbara handlingsutrymmet

De handlingsalternativ som inte faller inom det givna handlingsutrymmet, utan faller utanför (åtminstone) ett av hålen, har jag valt att kalla det *stridbara* handlingsutrymmet. Med detta menar jag inte att själva handlingsutrymmet i sig är stridsdugligt, utan snarare att utrymmet visar handlingsalternativ vars riktighet någon kommer att ifrågasätta. Den som väljer dessa handlingsalternativ måste i någon mån strida för dem och motivera dem gentemot bestridande parter. En socialsekreterare som väljer ett handlingsalternativ inom det stridbara handlingsutrymmet riskerar i högre grad att beslutet inte upplevs som riktigt och rätt av kollegor, överordnade eller förvaltningsdomstol. Att fatta ett beslut som innebär att ett handlingsalternativ inom detta stridbara handlingsutrymme väljs, medför att socialsekreteraren måste motivera, med hjälp av de andra begränsningarna och med hjälp av värden och principer, varför det är skäligt att gå emot de begränsningar som är satta. Den vanligaste formen för detta torde vara att en socialsekreterare argumenterar för varför hen väljer att inte följa de kommunala riktlinjerna, med hjälp av exempelvis lagtext eller professionell kunskap. Men det går även att tänka sig situationer där en socialsekreterare väljer att ta kommunens parti gentemot sina kollegor, exempelvis av rädsla att bli avskedad, eller att socialsekreteraren väljer att bortse från handbokens rekommendationer för att fatta ett beslut som hen uppfattar som mer i linje med det sociala arbetets profession.

I modellen kan vi inte se de olika uppsättningarna av begränsningar, munkarna, som homogena entiteter som sätter upp en likadan begränsning för socialsekreteraren att förhålla sig till och argumentera gentemot. Liksom de olika munkarna har olika typer av begränsningar, finns det olika typer av begränsningar, eller olika starka begränsningar, inom samma munk. Att skriva ett beslut där socialsekreteraren argumenterar gentemot en viss formulering i handboken för ekonomiskt bistånd torde vara mer möjligt än att argumentera för att ett beslut om

ekonomiskt bistånd ska strida mot socialtjänstlagen eller, ännu värre, en grundlag. Likaså torde det vara enklare för socialsekreteraren att argumentera gentemot en vagt formulerad målsättning i kommunen eller en tillfällig kollegial tendens till skillnad från en direktriaktad kommunpolicy respektive det sociala arbetets kärnvärden.

Eftersom socialsekreteraren behöver motivera varför en form av begränsningar får företräde framför en annan, eller varför en form av begränsningar motiverar överträdelser gentemot andra begränsningar, medför användningen av detta handlingsutrymme att det blir mindre tids- och kostnadseffektivt att fatta beslut. Både tidsmässigt och energimässigt kan det vara kostsamt, vilket gör att denna typ av handlingsutrymme inte kommer att användas i majoriteten av ärenden. Socialsekreterare har troligen inte tiden eller energin att hänge sig i den utsträckningen i varje ärenden. Likaså kan det vara så att socialsekreteraren inte anser att det är nödvändigt att använda dessa handlingsalternativ. Hen kan anse att den standardlösning som sker vid rutinärenden är riktig och att den extra tid och energi som kan läggas för att besluta annat inte är till gagn för organisationen eller klienten (Lipsky 2010 s. 99).

Den här typen av användning av handlingsutrymmet beror också på socialsekreterarens färdigheter. Dessa färdigheter inkluderar bland annat kunskap om de olika munkarna och de begränsningar som de sätter samt hur det går att motivera varför ett beslut är riktigt trots att det går emot någon form av begränsning. Kännedom om lagen och den organisatoriska kontexten kan vi se som professionella färdigheter. Att lära sig vilka argument som håller och hur dessa går att lägga fram, kan vi både se som något som socialsekreteraren lär sig under utbildningen och även under arbetet, som vid mer kontextbundna faktorer som vad som fungerar för just den här chefen eller nämnden (Kjellbom 2015). En socialsekreterare kan anse att ett handlingsalternativ inom det *stridbara handlingsutrymmet* är mer rätt, men att hen bedömer sig sakna färdigheten att övertyga vilket medför att hen väljer ett handlingsalternativ inom det *givna handlingsutrymmet*. Vi torde därmed se att erfarenheten är en viktig komponent för att förstå, och möjlighet att använda sig av, sitt handlingsutrymme (Olaison, Torres & Forsell 2008).

Slutligen går det att tänka sig att en socialsekreterare som använder denna typ av handlingsutrymme hoppas att beslutet inte granskas av dem som kan tänkas motsätta sig det. Socialsekreteraren kan hoppas att överordnade, politiker eller kollegor inte läser beslutet, eller att beslutet

inte överklagas. Som jag skrev tidigare, är det inte alla beslut som granskas, majoriteten av dem kan till och med gå igenom utan att någon förutom socialsekreteraren och klienten läser beslutsmotiveringen. Men varje beslut kan *potentiellt* granskas, något som socialsekreteraren är omedveten om att så sker, vilket medför att hen kan behöva agera som att varje beslut kommer att granskas (*panoptikon*, Foucault 1981).

Hur värden och principer blir en viktig del av modellen

Den här modellen kan användas för att reda ut vilket handlingsutrymme som kan sägas finnas, men den kan inte användas för att säga varför ett visst handlingsalternativ väljs eller bör väljas. Modellen kan visa vilka handlingsalternativ som ges socialsekreteraren, *givna*, och vilka hen måste strida för att ta, *stridbara*, men kan inte säga varför ett visst handlingsalternativ tas. För att förstå detta, måste vi vända oss till begrepp som syftar på annat än den rent strukturella aspekten av handlingsutrymmet (Molander 2016), exempelvis principer (Dworkin 1978) eller värden (Peczenik 2009). Dessa principer eller värden, som exempelvis kan vara vad som kan tänkas ge bäst konsekvenser för klienten eller gynna alla parter demokratiska rättigheter, kan guida socialsekreteraren till de handlingsalternativ som ges, eller när någon form av begränsningar kan överträdas. Många av dessa principer och värden kan komma från samma källor som det som utgör munkarna, som exemplet med att ”främja förutsättningar för goda levnadsförhållanden” (SoL kap. 3 1 §), eller människovärdesprincipen, som kan sägas ha en stark ställning inom socialt arbete (SSR 2011).

Andra begränsningar och modellens brister

Förutom dessa tre uppsättningar kan det naturligtvis finnas flera andra och det kan även vara så att en socialsekreterare har flera individuella aspekter att förhålla sig till, exempelvis religiösa regler eller ideologiska förhållningssätt, när hen fattar beslut. Dessa är dock bundna till de enskilda socialsekreterarna och inte till professionen, kollegiet eller organisationen; därför har jag valt att inte inkludera dem i min modell. En socialsekreterares drift eller moraliska kompass kan också vara

aspekter som kan spela en betydande roll för hens beslutsfattande, men även dessa är individuella.

Anledningen till att jag har valt de här tre är att dessa munkar torde vara gemensamma för allt beslutsfattande inom socialt arbete, även om innehållet i brödet skiljer sig beroende på arbetsuppgifter eller kommun. En socialsekreterare som fattar beslut om insatser kommer alltid att förhålla sig till lagen, kommer alltid att vara del av någon form av organisatorisk kontext samt kommer alltid att vara del av en profession och troligen ha kollegor som arbetar med liknande beslut.

Jag menar att de tre uppsättningarna begränsningar är idealtyper som kategoriserar det socialsekreterare inom socialtjänsten behöver förhålla sig till på ett begripligt sätt, men att det samtidigt går att bryta ner varje enskild uppsättning i flera olika kategorier. Casey T. LaFrance (2011) förhåller sig exempelvis till nio olika uppsättningar begränsningar i sin utveckling av Dworkings munkmetafor, ”måltavlemodellen” [eng. *the target model*] som utgår från polisens prioriteringar i arbetet. Katarina H. Thorén (2008) skapar en modell där den ”politiskt institutionella” och ”organisatoriska kontexten” samt ”normativa antaganden” formar de praktiska strategierna som socialarbetare antar, liknande Lipskys (2010) tanke om att gräsrotsbyråkrater skapar policy i det praktiska arbetet. Det Thorén och Lipsky här ser som en produkt, ser jag samtidigt som en faktor som formar besluten, det är något som skapas i det sociala arbetet men som samtidigt blir något för framtida socialsekreterare att förhålla sig till; det som Kjellbom (2015) kallar för en arbetsnorm.

En aspekt som denna modell inte tar hänsyn till är klienten som aktiv part i beslutsfattandet, något som klienter i många fall kan vara. Visserligen skulle vi kunna säga att det ingår i det professionella arbetet att lyssna på klientens önskemål och därigenom inkludera dem i den professionella och kollegiala munken; en socialsekreterare som ständigt ignorerar sina klienters önskemål kan ses som mindre professionell av sina kollegor. Likaså kan vi säga att klienten som aktiv part kan urskiljas i kommunala riktlinjer eller i lagtext (se exempelvis Socialstyrelsen 2013b s. 39 f.).

Även om denna modell kan öppna upp för hur vi kan förhålla oss till de regler och lagar som beslutsfattande omfattas av, får vi inte se modellen som någon som visar vad beslutsfattande faktiskt *är*, utan endast som något som hjälper oss att förstå beslutsfattande. Modellen kan hjälpa oss att bena ur vilka handlingsalternativ som en socialsekreterare står inför vid ett beslut samt vad som hindrar eller möjliggör dessa val.

Handlingsutrymmets komplexitet

Det jag har försökt poängtera med kapitlet är att handlingsutrymmet aldrig är så statiskt som metaforen ”utrymme” vill få det att verka som. För socialsekreteraren är handlingsutrymmet alltid något som existerar utifrån flera uppsättningar begränsningar vilka hen måste förhålla sig till och prioritera mellan. De olika uppsättningarna sinsemellan skapar en komplex regelstyrd verksamhet där socialsekreteraren måste fatta beslut utifrån sina egna såväl som andra uppsättningar värderingar samt motivera dem utifrån samhällliga värderingar och kontextuella organisatoriska värderingar.

Modellen i sig kan tyckas lämna socialsekreteraren med väldigt mycket handlingsutrymme så länge hen är i stånd och villig att strida om det. Det blir därigenom ett dubbelt handlingsutrymme, att se vilka ärenden som anses kräva extra tid och sedan se handlingsalternativen i dem. De som poängterar faror med ett stort handlingsutrymme skulle säga att detta medför att medborgarens rättigheter försvagas och regeltolkning öppnas upp så att fördomar och privat agenda kan styra (se exempelvis Goodin 1988). Samtidigt vill jag lyfta fram hur detta handlingsutrymme också möjliggör ett socialt arbete som baserar sig på värderingar, som exempelvis klientens lika värde som människa eller ett arbete som strävar efter att uppnå socialtjänstlagens andemening, det vill säga en motvikt till organisationsprofessionalismen eller regelorienterat perspektiv (Oberfield 2020 s. 184) där reglerna hanteras som något med ett egenvärde.

Det kan vara produktivt att se socialsekreterarna som *människor* med känslor (Svensson 2021) och tankar (Carlsson Stylianidis 2021) som styr hur de agerar snarare än som rationella aktörer vilkas beteende vi enkelt kan kartlägga. En annan syn på ”känslor” som har en verkan på min modell och som snarare visar hur socialsekreteraren kan använda sig av sitt handlingsutrymme är Humes (1789/1739 s. 414 f.) tes om att ”förnuftet är känslornas slav”. Regler, riktlinjer och normer kan sägas utgöra det ”förnuft” som socialsekreteraren agerar inom, men det är endast känslan eller passionen som kan få hen att faktiskt agera. Socialsekreteraren kan med andra ord inte förlita sig på att lagar, regler, normer eller andra typer av begränsningar fattar beslutet; detta beslut är det endast socialsekreteraren själv som kan fatta.

Referenser

- Abbott, Andrew (1991). The future of professions: Occupation and expertise in the age of organization. I: Pamela Tolbert & Stephen R. Barley (red.) *Research in the Sociology of Organizations*, Greenwich, CT: JAI Press, s. 17–42.
- Bengtsson, Mikael (2020). *Karriär och profession: Om positioner, statushierarki och mobilitet inom sociomyrket*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Blichner, Lars Christian & Molander, Anders (2008). Mapping juridification. *European Law Journal*, 14(1), 36–54. <https://doi.org/10.1111/1468-0386.2007.00405>
- Brodkin, Evelyn (2020). Discretion in the welfare state. I: Tony Evans & Peter Hupe, (red.). *Discretion and the quest for controlled freedom*. Cham: Springer Nature, s. 63–78.
- Carlsson Stylianidis, Kristina (2021). Vanans makt – att förstå och hantera risker i människans institutioner. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer. Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund, Lunds universitet: Social Work Press.
- Denvall, Verner, Nordesjö, Kettel & Ulmestig, Rickard (2020). Dunderhonung för socialt arbete? En studie av MI:s användbarhet inom försörjningsstöd. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 27(3–4), 227–248. <https://doi.org/10.3384/SVT.2020.27.3-4.3663> .
- Dworkin, Roland (1963). Juridical discretion. *The Journal of Philosophy*, 60(21), 624–638 <https://doi.org/10.2307/2023557>
- Dworkin, Ronald (1978). *Taking rights seriously*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Evans, Tony (2013). Organisational rules and discretion in adult social work. *British Journal of Social Work*, 43(4), 739–758 <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcs008>
- Evans, Tony & Harris, John (2004). Street-level bureaucracy, social work and the (exaggerated) death of discretion. *British Journal of Social Work*, 34(6), 871–895. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bch106>
- Evetts, Julia (2003). The sociological analysis of professionalism: Occupational change in the modern world. *International Sociology*, 18(2), 395–415. <https://doi.org/10.1177/0268580903018002005>
- Evetts, Julia (2009). New professionalism and new public management: Changes, continuities and consequences. *Comparative Sociology*, 8(2), 247–266. <https://doi.org/10.1163/156913309X421655>

- Evetts, Julia (2011). Sociological analysis of professionalism: Past, present and future. *Comparative Sociology*, 10(1), 1–37
<https://doi.org/10.1163/156913310X522633>
- Foucault, Michel (1981). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage books.
- Freidson, Eliot (2001.) *Professionalism: The third logic*. Cambridge: Polity Press.
- Goldman, Laurie S. & Foldy, Erica Gabrielle (2015). The space before action: The role of peer discussion groups in frontline service provision. *Social Service Review*, 89(1), 166–202. <https://doi.org/10.1086/680319>
- Goodin, Robert E. (1988). *Reasons for welfare: The political theory of the welfare state*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gustafsson, Björn, Hydén, Lars-Christer & Salonen, Tapio (1993). Decision-making on social assistance in major cities in Sweden. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 2(2), 197–203. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.1993.tb00039.x>
- Hasenfeld, Yeheskel (2010). *Human services as complex organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Hasenfeld, Yeheskel, Ghose, Toorjo & Larson, Kandyce (2004). The logic of sanctioning welfare recipients: An empirical assessment. *Social Service Review*, 78(2), 304–319. <https://doi.org/10.1086/382771>
- Hjärpe, Teres & Martinell Barfoed, Elizabeth (2021). Att göra socialt arbete med dokument. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer. Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund, Lunds universitet: Social Work Press.
- Hollertz, Katarina, Jacobsson, Kerstin & Seing, Ida (2017). Den transparenta organisationen: Handläggaren och visibilitetskulturen i Försäkringskassan. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 24(3/4), 239–260
<https://doi.org/10.3384/SVT.2017.24.3-4.2387>
- Hood, Christopher (2020). Discretion and blame avoidance. I: Tony Evans & Peter Hupe (red.). *Discretion and the quest for controlled freedom*. Cham: Springer Nature, s. 23-40.
- Hume, David (1789/1739). *A treatise in human nature*. Oxford: Clarendon Press.
- Jacobsson, Kerstin & Hollertz, Katarina (2021) Normativ impregnering som informell styrning – exemplet Försäkringskassan. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer. Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund, Lunds universitet: Social Work Press.
- Kjellbom, Pia (2015). Ekonomiskt bistånd vid hyresskulder. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 22(2), 153–174. <https://doi.org/10.3384/SVT.2015.22.2.2349>
- LaFrance, Casey T. (2011). Targeting discretion: An exploration of organizational communication between rank levels in a medium-sized

- Southern US police department. *International Journal of Police Science & Management*, 13(2), 158–171. <https://doi.org/10.1350/ijps.2011.13.2.227>
- Lens, Vicki (2008). Welfare and work sanctions: Examining discretion on the front lines. *Social Service Review*, 82(2), 197–222. <https://doi.org/10.1086/589706>
- Liljegren, Andreas & Parding, Karolina (2010). Ändrad styrning av välfärdsprofessioner: Exemplet evidensbaserad i socialt arbete. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 17(3–4), 270–288 <https://doi.org/10.3384/SVT.2010.17.3-4.2474>
- Lipsky, Michael (2010). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russel Sage Foundation.
- Mascini, Peter (2020). Discretion from a legal perspective. I: Tony Evans & Peter Hupe (red.). *Discretion and the quest for controlled freedom*. Cham: Springer Nature, s. 121-141.
- Moffatt, Ken (1999). Surveillance and the government of the welfare recipient. I: Adrienne S. Chabon, Allan Irvin & Laura Epstein (red.). *Reading Foucault for social work*. New York: Columbia University Press, s. 219-246.
- Molander, Anders (2011). Efter eget skön: Om beslutsfattande i professionellt arbete. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 18(4), 320–335 <https://doi.org/10.3384/SVT.2011.18.4.2460>
- Molander, Anders (2016). *Discretion in the welfare state: Social rights and professional judgement*. Oxford: Routledge.
- Oberfield, Zachary (2020). Discretion from a sociological perspective. I: Tony Evans & Peter Hupe (red.). *Discretion and the quest for controlled freedom*. Cham: Springer Nature, s. 177-191.
- Olaison, Anna, Torres, Sandra & Forsell, Emilia (2018). Professional discretion and length of work experience: What findings from focus groups with care managers in elder care suggests. *Journal of Social Work Practice*, 32(2), 153–167. <https://doi.org/10.1080/02650533.2018.1438995>
- Peczenik, Alexander (2009). *On law and reason*. Berlin: Springer Science.
- Rosengren, Calle & Ottoson, Mikael (2016). Employee monitoring in a digital context. I: Jessie Daniels, Karen Gregory & Tressie McMillan Cottom (red.). *Digital sociologies*. Bristol, UK: Policy Press, s. 181-194.
- Sartre, Jean-Paul (2007/1946). *Existentialism is a humanism*. New Haven: Yale University Press
- SFS 1993:100 Högskoleförordning
- SFS 2001:453 Socialtjänstlag
- SFS 2017:900 Förvaltningslag

- Skillmark, Mikael (2018). *Uppdrag standardisering: Införande och användande av manualbaserade utrednings- och bedömningsverktyg i socialtjänsten*. Växjö: Institutionen för socialt arbete, Linnéuniversitetet.
- Skillmark, Mikael, Agevall Gross, Lotta, Kjellgren, Cecilia & Denvall, Verner (2019). The pursuit of standardization in domestic violence social work: A multiple case study of how the idea of using risk assessment tools is manifested and processed in the Swedish social services. *Qualitative Social Work*, 18(3), 458–474. <https://doi.org/10.1177/147332501773946>
- Socialstyrelsen (2013a). *Ekonomiskt bistånd: Handbok för socialtjänsten*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2013b). *Att ge ordet och lämna plats: Vägledning om brukarinflytande inom socialtjänst, psykiatri och missbruks- och beroendevård*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2017a). *FIA – Förutsättningar inför arbete: Manual till bedömningsmetoden*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2017b). *ASI-manualen: Anvisningar till ASI Grund och ASI Uppföljning: Reviderad version 2017*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SSR (2011). *Etik i socialt arbete: Etisk kod för socialarbetare*. Stockholm: Akademikerförbundet SSR.
- Svenska Akademien (2009). *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. Stockholm: Svenska Akademien.
- Svensson, Kerstin (2021) Emotioner, professioner och organisationer. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer. Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund, Lunds universitet: Social Work Press.
- Svensson, Kerstin & Åström, Karsten (2013). The field of social regulation: How the state creates a profession. *Profession & Professionalism*, 3(2). <https://doi.org/10.7577/pp.557>
- Svensson, Lupita (2019). *”Tekniken är den enkla biten”: Om att implementera digital automatisering i handläggningen av försörjningsstöd*. Research Reports in Social Work. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Thorén, Katarina H. (2008). *”Activation policy in action”: A street-level study of social assistance in the Swedish welfare state*. Växjö: Institutionen för socialt arbete, Linnéuniversitetet.
- Ulmestig, Rickard (2018). Slutdiskussion. I: Rickard Ulmestig & Marie Eriksson (red.). *Att handlägga försörjningsstöd vid våld i nära relationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Ulmestig, Rickard & Marston, Greg (2015). Street-level perceptions of procedural rights for young unemployed people: A comparative study between Sweden and Australia. *Social Policy & Administration*, 49(3), 394–411. <https://doi.org/10.1111/spol.12085>

- Wallander, Lisa & Molander, Anders (2014). Disentangling professional discretion: A conceptual and methodological approach. *Professions & Professionalism*, 4(3). <https://doi.org/10.7577/s.808>
- Wörlén, Marie (2010). Att prioritera i socialtjänsten: Om kommunalt handlingsutrymme och beslutsfattande. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 17(1), 28–45. <https://doi.org/10.3384/SVT.2010.17.1.2486>
- Zouridis, Stavros; van Eck, Marlies & Bovens, Mark (2020). Automated discretion. I: Tony Evans & Peter Hupe (red.) *Discretion and the quest for controlled freedom*. Cham: Springer Nature, s. 313-329.

